

Europa foran afgrunden?

Stormagter mellem krisediplomati og oprustning

af Michael Epkenhans

Oversat af Jens Ellekær

Kilde: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 12, 2013, Bundeszentrale für politische Bildung

Aus Politik und Zeitgeschichte udgives af den tyske Forbundscentral for politisk dannelse (*Bundeszentrale für politische Bildung*) som et tillæg til ugeavisen *Das Parlament*. Med forbundscentralen egne ord har udgivelsen til formål at "offentliggøre videnskabeligt baserede, alment forståelige bidrag til samtidshistoriske og socialvidenskabelige temaer såvel som til aktuelle politiske spørgsmål. Tillægget er et forum til diskussion, en indføring i komplekse vidensområder og tilbyder en afbalanceret blanding af grundlæggende og aktuelle analyser."

Michael Epkenhans (født 1955) forsker i nyere historie med vægt på militær- og marinehistorie. Frem til 2021 var Epkenhans professor på *Universität Hamburg* og ledende forsker på *Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr*.

Den 24. maj 1913 var en solrig dag i Berlin. Tusinder var allerede tidligt på benene for at sikre sig de bedste pladser til et storslået skuespil: brylluppet mellem kejser Wilhelm II's eneste datter, Victoria Louise, og hertug Ernst August von Braunschweig-Lüneburg. Talrige kronede og ukronede medlemmer af den europæiske højadel samledes i hine dage i Berlin for at deltage i festligheden, heriblandt den engelske konge Georg V, en fætter til kejseren, samt zar Nikolaj II, fætter gennem ægteskab. Det er jo normalt, at slægtninge og venner mødes, når der er noget ekstraordinært at fejre, men dette møde havde dog et særligt præg: Igennem flere år var spændingerne mellem de

lande, som de to regerede, og Det Tyske Rige, hvis kejser de nu ønskede at gratulere med dennes eneste datters bryllup, blevet skærpet. Stadig nye kriser i forskellige dele af verden havde sat gang i en kaprustning; militærfolk på alle sider var begyndt at revidere deres opmarchplaner med det mål at opnå en hurtigst mulig sejr; og pressekampagner havde i stigende grad forgiftet stemningen. Men nu mødtes rivalerne i en relativ "banal" anledning trods alle kriser, konflikter og interessemodsatninger, som om de altid havde været de bedste venner og fortsat ønskede at være det. I betragtning af Det Tyske Riges vanskelige udenrigspolitiske situation var det derfor ikke overraskende, at rigsledelsen håbede på at kunne udnytte denne private "event" til en politisk markering. "Gælder deres tilstedeværelse blot en familiefest, så udgør den dermed erklærede hjertelighed i de personlige relationer mellem de tre monarker dog et værdifuldt imponderabile for sikkerheden i de store europæiske kulturnationers gensidigt uforstyrrede fremskridt", hed det håbefuldt i den halvofficielle *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*.¹

Håbet om, at "de store kulturnationers fremskridt" kunne bringe en afspænding og dermed forhindre den krig, der af mange blev anset for uundgåelig, men som nogle endog længtes efter, var sikkert ærligt ment. Wilhelm II, for hvem – som kansler Theobald von Bethmann Hollweg ikke uden spot mente det – "himlen var fuld af violiner", mente endog ved denne sammenkomst sammen med sin fætter at have "løst" Balkanproblemet.² Hvor optimistisk nogle end så ind i fremtiden, så var andres pessimisme ikke desto mindre umiskendelig. Blot få dage inden afholdelsen af brylluppet – som i øvrigt var anledning til de første tyske filmoptagelser i farver³ – havde udenrigsminister Gottlieb von Jagow malet et noget dystere billede af fremtiden for gesandten fra Württemberg. Under henvisning til det lille Skutari (Shodra) i det fjerne Albanien, som flere Balkanstater stredes om, havde han over for denne erklæret, at han ganske vist ikke mente, at "det på grund af Skutari nu vil komme til en europæisk krig. Men skulle det komme dertil – så da i Guds navn endelig -, for spændingerne er så

store, at det før eller senere må føre til en eksplosion.”⁴ Man må spørge, i hvilken retning skulle relationerne mellem magterne udvikle sig? Hvilke faktorer skulle i den forbindelse spille en større eller mindre rolle?

Kriser og krige

Ved enhver betragtning af året 1913 fremtræder der middelbart kriser og krige, hvori næsten alle de europæiske magter var involveret, direkte eller indirekte. Årsagen var den krig, som i oktober 1912 var brudt ud på Balkan. Ganske vist havde alle regeringer forventet, at Balkanstaterne ville benytte sig af Det Osmanniske Riges svaghed til at ”befri” de områder, som de gjorde krav på; resultatet var imidlertid for nogle overraskende. I løbet af få uger pressede Serbiens, Bulgariens, Grækenlands og Montenegros hære Det Osmanniske Rige ud af næsten alle dets europæiske besiddelser.

Denne region, som allerede i 1870’erne og 1880’erne havde voldt Europas statsmænd betragtelige hovedbrud, truede på ny med at blive en ”krudttønde”; en lille gnist ville være tilstrækkelig til at sprænge kontinentet i luften. Årsagerne lå lige for: Enhver forandring i denne følsomme del af Europa forskød ud fra såvel regionale som internationale perspektiver de politiske, men frem for alt de militære vægte. Serbiens betragtelige magtforøgelse truede med at svække den i forvejen krisetruede multinationale stat Østrig-Ungarn. De serbiske nationalister i Balkans ”Piemont” – således refererede en serbisk avis til det lille kongeriges rolle i Italiens samling i kamp mod Østrig et halvt århundrede tidligere – lagde ikke skjul på, at de efter fordrivelsen af osmannerne fra de serbiske områder ville rette deres fremstød mod nord, mod Østrig-Ungarn. Et militært stærkt Serbien forbedrede endvidere markant Ruslands stilling som alle slaveres beskyttelsesmagt. I en storkrig på kontinentet ville Donaumonarkiet ikke længere blot skulle kæmpe på én front, men på to. Dette scenario ville endvidere få fatale følger for Det Tyske Rige, Østrig-Ungarns eneste pålidelige forbunds-fælle. Da Rusland uundgåeligt ville støtte Serbien

i tilfælde af et østrigsk angreb, ville dette betyde et *casus foederis* for Tyskland. En tysk indgriben mod Rusland ville til gengæld bringe Frankrig, som siden 1892/1894 var blevet en stadig vigtigere forbundspartner for zarregiet, ind i spillet. Selv når man lod Storbritanniens usikre holdning i en sådan konflikt ude af betragtning, kan man let forestille sig den forfærdelse, som en sådan krig ville udløse på kontinentet.

Det var netop dette scenario, som foranledigede nogle politikere og militærfolk i Wien til at overveje en præventivkrig, inden det reelt ville være for sent: ”Vore virkelige, fremtidige livsinteresser kan ikke opretholdes uden magtanvendelse og uden kamp”, hed det i et memorandum fra dobbeltmonarkiets generalstab.⁵ Risikoen for en krig mod Rusland anså generalstaben i den sammenhæng for overskuelig. Det gjaldt især, hvis Det Tyske Rige ville garantere regeringen i Wien sin ubetingede støtte. ”Det”, fremførte den østrigske tronfølger Franz Ferdinand og hans ledsagere under et hastigt berammet møde med kejser Wilhelm II og ledende militærfolk i slutningen af november 1912 under henvisning til en tæt forbindelse mellem Serbien og Rusland, ”ville være et europæisk spørgsmål, som i første række ville bringe Tyskland i yderste fare.”⁶

Lige så meget som Tyskland var indstillet på at støtte sin alliancepartner i en konflikt med Rusland, lige så lidt ønskede det som følge af uforudsigelige konsekvenser på hint tidspunkt dog at råde Østrig til en lokal krig mod Serbien. Da Østrig – med tungt hjerte – gav afkald på en strid med Serbien, kom der i sidste ende ingen europæisk krig ud af Balkanstaternes krig mod Tyrkiet. Men spændingerne var der fortsat. Knap havde Balkanstaterne den 30. maj 1913 efter seje forhandlinger sluttet fred med Det Osmanniske Rige, før de begyndte at strides indbyrdes om byttet. Denne gang deltog også Rumænien i krigen. Den 10. august 1913 blev Balkan ved Freden i Bukarest på ny opdelt, denne gang til Bulgariens disfavør.

Efter denne krig, som var kendetegnet ved en hidtil uset grusomhed mod soldater og civilister, kom det til stadighed til spændinger mellem sær-

skilte magter, frem for alt mellem Østrig på den ene side og Serbien og Zarriget på den anden. Også mellem Tyskland og Rusland trak det i efteråret 1913 op til en krise. Og som om dette ikke gav konflikter nok, skærpedes i slutningen af året spændingerne mellem Grækenland og Tyrkiet i striden om De Ægæiske Øer.

Oprustning og krigsplaner

Konfronteret med kriserne og krigene var det i grunden naturligt, at de ansvarlige militærfolk som altid i historien rådede deres regeringer til også at overveje at inddrage krigen som et middel i politikken henholdsvis at forberede sig bedst muligt på denne, hvilket vil sige at opruste. At Donaumonarkiet inddrog ultima ratio i overvejelserne, har vi allerede set.⁷ Men også i Det Tyske Rige øgedes tilbøjeligheden til gennem en præventivkrig én gang for alle at "rense ud" i situationen. Kejser Wilhelm II's berømt-berygtede "krigsråd" den 8. december 1912 var et udtryk for den voksende nervøsitet. Nogle historikere har i dette møde mellem kejseren og ledende militærfolk, til hvilket meget betegnende hverken kansleren eller udenrigsministeren var indbudt, længe set den egentlige oprindelse til Første Verdenskrig.⁸ Men om det dér, i henhold til chefen for generalstaben, general Helmuth von Moltkes, motto "jo før, desto bedre", blev besluttet at gå i krig i sommeren 1914 er ved nærmere betragtning mere end tvivlsomt, idet den til grund liggende historieopfattelse er alt for deterministisk. Når alt kommer til alt, var det eneste udkomme, hvis følgevirkninger imidlertid næppe kan overvurderes, af dette "krigsråd" beslutningen om endegyldigt at sætte den i nogen tid overvejede nye hærordning i værk.⁹

Rigskansler Theobald von Bethmann Hollwegs optræden er særlig bemærkelsesværdig. Selv om han forholdt sig afvisende over for generalstabschefens krav om "jo tidligere, desto bedre", anså han det for nødvendigt at være rustet for tilfældets skyld. I denne henseende stolede han fuldt ud på den militære ledelses vurdering af situationen: "Hvad der har belastet mig mest, er det indblik i

vore styrkeforhold i tilfælde af en krig, som militærfolkene har ladet mig få", skrev han senere til en nær fortrolig.¹⁰ At han med sin støtte til militærfolkernes rustningskrav samtidig accelererede spiralen af oprustninger i Europa og dermed risikerede, at de farer, han forsøgte af forebygge, blev til en *self-fulfilling prophecy*, havde han enten ikke i tilstrækkelig grad gennemtænkt eller taget med i købet som den mindre, måske overskuelige risiko. Der kom derfor det, som måtte komme. Efter at Tyskland for anden gang inden for ét år havde øget sin hær, begyndte nu også Frankrig af opruste.¹¹

Hvad der var mere afgørende end den numeriske forøgelse af tropperne, var den ændring i doktriner og planer, som disse tropper skulle drage i krig med. Frem til 1912 havde kun Det Tyske Rige haft en offensiv krigsplan, der var blevet designet af den legendariske generalstabschef Alfred Graf von Schlieffen og videreudviklet af dennes efterfølger, Moltke: En hurtig sejr i vest skulle gøre krigen i øst unødvendig eller i det mindste gøre denne lettere.¹² Men også Rusland og Frankrig satsede fra 1912 på offensiven. Med massiv finansiel støtte fra Paris skulle de russiske vestjernbaner udbygges for at gøre den russiske mobilisering hurtigere og hermed at aflaste Frankrig for presset fra de tyske tropper ved begyndelsen på en konflikt og ikke først efter fire uger.¹³ Kun England begrænsede sig til en yderligere udbygning af sin flåde, men forberedte sig for så vidt på en krig, idet flåden på ny omgrupperedes: England overlod nu delvist forsvaret af sine interesser i Middelhavet til Frankrig – trods fraværet af et formelt forbund – og lovede i november 1912 til gengæld at beskytte Frankrigs Kanalkyst.¹⁴

Denne ændring i doktriner lagde et pres på de ansvarlige militærfolk og politikere for, at de i en krise, der blev anset for eksistenstruende, skulle beslutte sig for en præventiv krig og ikke for forhandlinger. Ethvert tab i tid til mobilisering, opmarch og angreb – således fremstod den enkle beregning – truede med at gøre nederlaget, ikke sejren sandsynligere. Det skulle vise sig særligt fatalt, at denne politik i stigende grad pressede den tyske generalstab til med henblik på en i fjer-

nere fremtid muligvis ugunstigere situation (det vil sige den forventede færdiggørelse af de russiske vestjernbaner og gennemførelsen af de russiske henholdsvis franske hærførøgelser) så hurtigt som muligt at søge krigen uden virkelig at vide, om *worst case* i realiteten ville indtræde.

Stemninger

Kriser og krige, oprustning og udvikling af planer for præventivkrige udgør imidlertid kun ét aspekt af det sidste år inden udbruddet af den så virkelig store krig. Det er snarere mere påfaldende, at de førende magter i de blokke i Europa – Tripleententen (Frankrig, Storbritannien og Rusland) og Trepartsforbundet (Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien) –, der gennem længere tid havde betragtet hinanden med mistro, i slutningen af 1912 og gennem hele 1913 gjorde det klart, at de ikke havde nogen interesse i at lade en lokal krig udvikle sig til en kontinental krig for slet ikke at tale om en verdenskrig.

For at forhindre den store konflikt havde såvel regeringen i London som rigsledelsen i Berlin på højdepunktet af Balkankrisen i 1913 udøvet en modererende påvirkning på deres respektive partnere. Dermed forhindrede de den store krig og den lille – så møjsommelig ambassadørkonferencen i London end var – krig til en om end, som det snart skulle vise sig, blot foreløbig afslutning. De holdt også fast i denne strategi – helt i den gamle diplomatiske tradition med at genoplive Den Europæiske Koncert for at løse konflikter ved conferencebordet og ikke på slagmarken –, da nye kriser ikke blot mellem Balkanstaterne, men også mellem Østrig og Rusland i foråret, sommeren og efteråret samme år endnu en gang fremmanede den store krigs spørgsmål.

I modsætning til århundrederne forinden måtte de ansvarlige, hvad enten det nu drejede sig om politikere eller militærfolk – ja, eller endog om monarker –, i deres beslutninger tage stemningen i den offentlige mening, men især i de respektive parlamenter i betragtning. Jo større de ansvarliges succes var, desto større var deres spillerum i poli-

tik – indadtil, men også udadtil. Succes betød for så vidt genvalg, penge til ethvert projekt, prestige og – ikke mindst – systemets stabilitet. Samtidig tillod succeser en magtfuld optræden udadtil i bevidsthed om at have et stærkt flertal bag sig, eller, omvendt, kunne de give en kritisk offentlighed bevis for, at det bestående system var i stand til at garantere magt og prestige, rigdom og velstand.

Betragter man året 1913, gælder det om at tage højde for hele denne komplekse situation. Alle regeringer så sig stillet over for en tidsalder med nationalisme og rivaliserende imperialismen samt en hermed ledsaget, i mellemtiden dybt rodfæstet socialdarwinistisk tænkning – hvad enten det nu drejede sig om slaviskhedens stærkt fremmanede kamp med germanskheden eller på anden måde begrundede stor- henholdsvis verdensmagtsfantasier. Det fatale ved disse fantasier var, at de indeholdt beredskabet til at kæmpe for den indeværende status af stor- henholdsvis verdensmagt. ”Spørgsmålet”, således erklærede for eksempel storadmiral Alfred von Tirpitz i oktober 1913 i en hemmelig tale til sine officerer, ”(...) om Tyskland skal tilkæmpe sig sin verdensstilling om nødvendigt mod England – med den store indsats, som denne kamp indbefatter – eller om det på forhånd skal indskrænke sig til placeringen som en europæisk kontinentalmagt af 2. orden; det spørgsmål er i sidste ende et spørgsmål om politisk tro. Endelig forekommer det værdigere for en stor nation at kæmpe for det højeste mål og om muligt ærefuldt gå under end uden hæder at give afkald på fremtiden.”¹⁵

Mange tænkte som Tirpitz, således som et blik på den samtidige presse eller taler af ansvarlige eller snarere uansvarlige politikere viser det. Det vil imidlertid være en fejl at betragte denne ”talemåde om den uundgåelige krig” (Wolfgang J. Mommsen) udelukkende som et tysk problem. Chauvinistiske udfald forekom på samme måde i andre lande; også dér betragtede mange i stigende grad krigen som uundgåelig. Situationen blev ganske vist fuldstændig kompliceret ved, at alle regeringer gensidigt bekræftede, at de ikke virkelig ønskede denne angiveligt uundgåelige krig, men mente, at mod-

parten som følge af interne betingelser i sidste ende slet ikke havde andet valg end snarligt at udkæmpe denne. "L'Empereur et le Chancelier veulent la paix", berettede den franske militærattaché i april 1912 for derpå at henvise til det modsatrettede pres fra den offentlige mening.¹⁶

Dette pres var i realiteten meget stærkt: "Vi er ikke af den opfattelse, at vi kun og udelukkende gennem en stor krig kan sikre vor verdenspolitiske fremtid og vor andel i verdensåbningen. Den overvejende flertal af vort folk ønsker at opnå begge dele i fred", skrev for eksempel den indflydelsesrige tyske historiker Friedrich Meinecke i foråret 1913, men tilføjede derpå: "Hvis krigen påtvinges os gennem uafviselig nødvendighed, så vil og skal vi sejre, for enhver pris og ubetinget og med det yderste opbud af folkekraften."¹⁷ Meinecke hørte snarere til de moderate; andre, frem for alt *Alldeutsche* (medlemmer af en ekspansionistisk, pangermansk og militaristisk bevægelse), var i en bestræbelse på en ordning af situationen udadtil såvel som indadtil endog rede til at vove et statskup. Med deres utilslørede trusler indsnævrede de tiltagende rigsledelsens handlingsspillerum, idet denne måtte frygte at blive skyllet væk af en flodbølge af nationalisme. Det, der gjaldt for det tyske rige, gjaldt *pars pro toto* for andre stormagter, om end betingelserne dér var anderledes. Donaumonarkiet vaklede i mellemtiden fra én krise til den næste; over zarriget svævede en ny revolutions damoklessværd; i Paris var de indenrigspolitiske forhold kronisk ustabile; og selv i Storbritannien var der krise med udsigt til store strejker og sprængfarligheden i spørgsmålet om *Home Rule* (den af Irland tilstræbte selvforvaltning), der splittede politik, samfund og endog hæren.

Ved siden af disse dystre udviklinger var der imidlertid også glædelige: Alarmeret af faren for en stor krig mødtes repræsentanter for Socialistisk Internationale i slutningen af 1912 i Bern og sværede at gøre, hvad der var dem muligt, for at undgå krigen. Men heller ikke dagligdagen var så dystre, som man kunne forestille sig den. Ganske vist stagnerede konjunkturen efter næsten tyve års opsving, men en gentagelse af 1870'ernes "store depression"

var på ingen måde på tale. Ydermere var der tilstrækkelige anledninger til at glæde sig: Wilhelm II's 25-års regeringsjubilæum i sommeren 1913, som var en stor folkefest, var et eksempel herpå lige som de store internationale jagter og sejlregattaer og de sommerophold, som stadig flere mennesker kunne tillade sig.¹⁸ Heri indgik tillige en tendens til også politisk at mildne klasse modsætningerne. Således valgte Socialdemokraterne med Friedrich Ebert en pragmatiker til at efterfølge den legendariske August Bebel, og heller ikke i Paris kunne der ske meget på den parlamentariske scene uden støtte fra socialisterne.

"Hellere en ende med forfærdelse end en forfærdelse uden ende"

"Jeg har allerede sidste år talt om en folkepsykologisk autosuggestiv tilstand, som Europas befolkninger har ladet sig jage ind i. Processen i denne tilstand er endnu ikke slut. Også vor middelstand – og det er måske det betænkeligste fænomen – gribes nu gradvist i alvorlig grad af den farlige frase: Hellere en ende med forfærdelse end en forfærdelse uden ende", erklærede den bayerske delegerede Ernst Müller-Meinigen i april 1913 under en rigsdagsdebat om den ny hærordning.¹⁹ Der var meget sandt i denne ytring, der kom fra en venstreliberal. Den afspejlede i grunden disse års nationsovergribende kerneproblem – troen på, at det ville være bedre at vove krigen end bestandigt at leve med den trussel, at den ville komme, men uden at vide hvornår. Denne betragtning havde noget fatalistisk over sig; den overså under alle omstændigheder, at det var mennesker – monarker og statsmænd, parlamentarikere og militærfolk -, der traf beslutninger om krig og fred. Og at de kunne træffe beslutninger herom, hvis de ønskede det, og om hvilke midler, der stod til deres rådighed, viste forsøgene i 1912/13 på at genoplive Den Europæiske Koncert. "Men Europa, det delte og splittede Europa, bør holde sig for øje, at også dets skæbne herved umiddelbart sættes på spil, at et kategorisk imperativ kræver af Europa, at det i dette meget alvorlige spørgsmål ikke optræder i

to adskilte lejre, men i sluttet enhed, indsigtfuldt og målbevidst²⁰,²⁰ hed det i en i mange henseender oplysende optegnelse af den østrigske udenrigsminister.

Dilemmaet var imidlertid, at en del statsmænd et år senere ikke tog denne indsigt til sig, men forfulgte egne mål, selv om situationen knap havde ændret sig: Krisen og opfordring til krig, pres fra militærfolk og chauvinister om dog nu snart at indlede krigen, samt forsonings- og afspændingsforsøg afbalancerede længe hinanden. Rigskansleren, hed det endnu i begyndelsen af maj 1914 i en beretning af en åbenlyst frustreret marineattaché

fra dennes orientrejse, ”ønsker ingen præventiv-krig og mener, at vi om 15 år vil være så rige, at intet vil stå i vejen for vor verdenspolitik”.²¹ Få uger senere skulle han komme til at se anderledes herpå. Hvorfor, har historikerne strejdes om i næsten hundrede år. Men også her gælder det om at stå fast mod nogle tendenser til ubevidst at genoplive teorien om en ”gliden ind i”:²² Kansleren og alle andre beslutningsansvarlige i Berlin vidste, hvad de gjorde, da de besluttede sig for at instrumentalisere attentatet mod den østrig-ungarske tronfølger – ironisk nok en af fredens garanter i 1913 – i en højrisikabel politik.

Noter

- 1 Se Heinrich Schulthess, *Europäischer Geschichtskalender*, 54 (1913), s. 229.
- 2 Bethmann Hollweg til den tyske ambassadør i St. Petersborg, Pourtalès, 30.7.1913, cit. i: ebd., s. 24.
- 3 Kan ses på: http://www.weltkrieg.cc/kaiser-wilhelm-ii/kaiser-wilhelm-ii-1913-in-farbe-hochzeit-der-prinzessin-viktoria-luise-mit-prinz-ernst-august-iii-video_48359b1b8.html (1.2.2013).
- 4 Varnbüler til Weizsäcker, 4.5.1913, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, E 73/12e.
- 5 Optegnelse fra 28.10.1912, cit. efter: Konrad Canis, *Der Weg in den Abgrund. Deutsche Außenpolitik 1902–1914*, Paderborn m.fl. 2011, s. 490.
- 6 Optegnelse af legationsråd Alexander von Hoyos, 21.11.1912, cit. efter: ebd., s. 497.
- 7 Udførligt herom: Günther Kronenbitter, *Krieg im Frieden. Die Führung der k.u.k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*, München 2003, s. 369–428.
- 8 Se John C.G. Röhl, *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund 1900–1914*, München 2008, s. 963–966.
- 9 Se Stig Förster, *Der doppelte Militarismus. Die deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-quo-Sicherung und Aggression 1890–1913*, Stuttgart 1985, s. 208–296.
- 10 Bethmann Hollweg til Eisendecher, o.D., cit. efter: K. Canis (note 5), s. 517.
- 11 Frankrigs stående fredstidsstyrke lå til slut på 767.000 soldater, Tysklands på 754.000. Accelereringen af kaprustningen bliver tydelig, når man sammenligner disse tal med dem for 1911: 607.650 henholdsvis 635.380. Tal efter: Reichsarchiv (Hrsg.), *Der Weltkrieg. Kriegsrüstung und Kriegswirtschaft*, Berlin 1930, Anlagenband 1, s. 510.

- 12 Se Gerhard P. Groß, There was a Schlieffen Plan. Neue Quellen, in: Hans Ehlert/Michael Epkenhans/samme (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, Paderborn 2007, s. 117–160.
- 13 Udførligt herom: Stefan Schmidt, *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ersten Weltkrieges*, München 2009, s. 105–211.
- 14 Se David Stevenson, *Armaments and the Coming of War. Europe 1904–1914*, Oxford 1996, s. 215.
- 15 Optegnelse af Korvettenkapitän (orlogskaptajn) Schultz fra 9.10.1913, BA-MA Nachlass Tirpitz N 253/423.
- 16 Cit. efter: S. Schmidt (note 13), s. 216.
- 17 Cit. efter: K. Canis (note 5), s. 521.
- 18 Se Virginia Cowles, 1913. *Abschied von einer Epoche*, Frankfurt/M. 1969; Florian Illies, 1913. *Der Sommer des Jahrhunderts*, Frankfurt/M. 2012.
- 19 Cit. efter: Heinrich August Winkler, *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*, Bonn 2000, s. 325.
- 20 Graf Berchthold, optegnelse fra 15.12.1912, cit. efter: Friedrich Kießling, *Gegen den ”großen Krieg”? Entspannung in den internationalen Beziehungen 1911–1914*, München 2002, S. 190.
- 21 Dagbogsoptegnelse af Kapitän zur See (kommandør) Albert Hopman, 6.–9.5.1914, cit. i: Albert Hopman, *Das ereignisreiche Leben eines ”Wilhelminers”. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920*, München 2004, S. 368.
- 22 Dette, bevidst overdrevet, mod Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*, London 2012.

Forlaget ELLEKÆR ApS

www.ellekar.dk

Publiceret december 2015

Grafisk udformning: Dorte Pugliese

Dette skrift er licenseret under en
Creative Commons Kreditering-
Ikkekommerciel-Ingen afledninger 4.0
International-licens.